

תוכן העניינים

- 7 הקדמה
- 9 הקדמת העורך הכללי
- 11 פרק ראשון: סוגיות כמדורניות יזוהית
מחילון לאמנציפציה 13; האמנציפציה והרצאותיה 16;
הזרם האורתודוקסי 18; אנטישמיות 19;
פוסטימודרניות ביהדות 21; היהודים והיהדות 25
- 28 פרק שני: גיא צלמרת
הברית והפרכתה 29; ררישת הסבר 31;
כרית שהגופה? 33; הסתר פנים 36;
השוואה וההלכה 40; הישרדות וגאולה 41; חידוש הברית 45
- 48 פרק שלישי: ישראל: בין גלות לגאולה
הגדה: 'כיתי' 50; פעילות פוליטית וחילון ההיסטוריה 52;
צמיחתה של הציונות החילתית 54; תגובות דתיות 56;
הפולמוס בימינו 59; ציונות דתית לאימשיחית 61;
הילוניזת כמלכוד 66; פולמוס הפרשנות 68
- 70 פרק רביעי: הפולמוס על התפוצה
גולה חדשה, בעיות ישנות 73; התחדשות או התבוללות? 77;
קורש וחול 82; גולה או תפוצה? 87; בין יהודים לעם היהודי 89
- 92 פרק חמישי: בחיפוש אחר העם היהודי
קצו של העם היהודי? 94; הצדוקים החדשים 95;
אמיל פקנהיים 98; יצחק גרינברג 101;
מיכאל וישנורוד 104; שתי בריתות 108

- 112 פרק שישי: הלכה ומודרניות
 המנוסה מן ההלכה 113; עניין מחדש בהלכה 116;
 ההלכה המקשרת 118; גישות לאי־אורתודוקסיות להלכה 122;
 אורתודוקסיה רדיקלית 126; נשים, לימוד וגירושין 130;
 חוקה על פי כרית 132
- 135 פרק שביעי: היהדות וכתבי הקודש
 חורה ומסורת 137; המהפכה של שפינוזה 139;
 התגלות כראייה לא־אורתודוקסית 141; אורתודוקסיה והתגלות 145;
 היסטוריה, מטפיסיקה והלכה 149; האורתודוקסיה וביקורת המקרא 150;
 מפגש גורלי 155
- 158 פרק שמיני: מדרש והיסטוריה
 המילה 160; חתימת כתבי הקודש ופרשנותם 161;
 משבר והמשכיות 164; זמן ומדרש 167;
 התפיסה המדרשית של התורה 171; ברית וביקורת 174;
 הולדת ההיסטוריה, שקיעת המדרש 177; שמיעה חדשה 181
- 185 פרק תשיעי: מגרל בכל
 ספר בראשית ופלורליזם 186; השכלה ואוניברסליות 190;
 ידיעה דתית 192; הלכה ואוטונומיה 194;
 ברית ואוניברסליות 197; היסטוריעזים והיאני המודרני 199;
 תכונת שאינן מתרגמות 200; משבר זהה 202; גורל הברית 206
- 209 מפתח

הקדמה

ראשיתו של ספר זה בסדרת הרצאות על שם שרמן שנישאו בשנת 1989 בחוג ללימודי דתות באוניברסיטת מנצ'סטר. בספר אני מנחה את התייחסותה של המחשבה היהודית שלאחר השואה, על ריבוי הדעות שבה המביא לעתים אף למבוכה, אל הסוגיות המרכזיות בקיום היהודי: בעיית הייסורים, משמעות הגאולה, טיבה של הגלות, המושג עם הברית, האופי של המשפט העברי, המושגים התגלות, מסורת ופרשנות ומושג ההשגחה בתפיסה של ההיסטוריה על פי הברית. מושגים אלה מהווים את הגרעין של המחשבה התאולוגית המודרנית כמו גם זו המסורתית על משמעותם, על מהותם ועל מטרתם של התיים היהודיים. אולם עד מהרה יתברר שבמחצית השנייה של המאה העשרים, קיבלו הנושאים הללו דחיפות ומגוון בעלות השלכות קיומיות. השאלות שמעלה המחשבה היהודית המודרנית אינן תוצאה של הפשטה מטפיסית, השואה מעוררת את בעיית הייסורים. מושג הגאולה עומד במבחן בהקשר של מדינת ישראל המודרנית. המושג המסורתי של הגולה עומד מול המציאות העכשווית של הפזורה בארצות הברית ובאירופה, בעיקר, רק לעתים נדירות ניהלו המחשבה היהודית והקיום היהודי דרשית כה נוקב ביניהם.

מחקר זה אינו הצהרה אישית, אלא סקירת נושאים במחשבה היהודית בחצי המאה האחרונה, אחת התקופות הטראומטיות ביותר ביהדות, שהוללה שינויים מרחיקי לכת בתולדות עם כה קדום. סקירה כזו, לרעתי, חשובה היא: מחקרים במחשבה היהודית המודרנית נטו עד כה להתמקד ברמויות שהיו פעילות במאה התשע-עשרה וכתחילת המאה העשרים, והזניחו את ההווה. בנוסף לכך התרכזו בעיקר בהוגים שאינם אורתודוקסים, ובכך הסתירו את הדיאלקטיקה הפנימית האינטנסיבית שבתוך האורתודוקסיה עצמה. יחד על כן, השואה ומדינת ישראל הסיטו את המוקד של העניין היהודי, ההקשר של המחשבה היהודית כימינו אינו דומה למה שהיה לפני מאה שנה. אז עסקו הוגים בעיקר בניסיונות לתרגם דת של התגלות אל שפת הרציונליות והאוניברסליות של קאנט. כיום השאלות הן ישירות יותר על היהודים כעם מיוחד, עם הברית, אשר להיסטוריה שלו בעת האחרונה יש נופך כמעט תנ"כי. בעיצומה של תקופה חילונית היו המוטיבים הנכואיים של ייסורים קולקטיביים והשגחה, של גלות ושיבה, מוחשיים ומציאותיים.

ניסיתי לפרוש את היריעה של המחשבה היהודית בת זמננו. ככך הצגתי גם דעות אשר אני חולק עליהן עד היסוד. בחלק מהמקרים ניתחתי את ההשקפות ומתחתי עליהן ביקורת, אך לא בכולם. ככלל, ניסיתי להימנע מאפולוגטיקה ומדרשה להתחשבות מיוחדת. אחת החכונות המובהקות של העם היהודי בזמן המודרני היא הפיצול העמוק שבו, שהוא חסר תקדים מאז ימי בית שני. מהמאה הראשונה ועד המאה השמונה-עשרה היו היהודים נתונים לחילוקי דעות בינם לבין עצמם, דבר בלתי נמנע במסורת חיה המתקיימת בידי עם מפורז בעולם כולו. אולם, עריץ ניתן היה לדבר על מסורת אחת, שהרי מבעד להבדלים שרתה הסכמה על עיקרי האמונה היהודית ועל ההלכה כחוקה של גוי קדוש. כיום הסכמה זו נעדרת. שרטוט מצב המחשבה היהודית שאינו מקדיש תשומת לב ראויה לקונפליקטים הרדיקליים שבו יהיה בכחינת הולכת הקורא שולל.

ככל נושא העמדות דעות שנשמעו לאחרונה על רקע כפול: המסורת המקראית ומסורת חז"ל מצד אחד, והמציאות הסוציולוגית של היהודים בימינו מהצד האחר. בדרך זו ניסיתי להעניק את מלוא המשקל לדרמה האינטנסיבית של ההתנגשות בין מסורת למודרניות, ולהתמקד במה שאני רואה כאחד התאולוגי המרכזי של החיים היהודיים: המשכיות הברית כתוך הוסר ההמשכיות של ציר הזמן.

התקופה ששהיתי במנצ'סטר כאשר נשאתי את סדרת ההרצאות על שם שרמן הסכה לי עונג רב. חברי התוג ללימודי דתוח באוניברסיטה קיבלו את פניי בחום והגיבו לרבריי בחריפות המחשבה. הקהל ששמע את ההרצאות היה פתוח להפליא, והקהילה היהודית של מנצ'סטר, בסדרת אירועים שתואמו במיוחד עם ביקורי שם, קיימה מצוות הכנסת אורחים לדוגמה ולמופת. אני מודה לפרופסור ג'ון הינלס, ראש החוג, על שהזמין אותי לשאת את סדרת ההרצאות; לר"ד פיליפ אלכסנדר שהיה לי מארח למופת; לפרופסור א"א וייסון, לסר אלן אונטרמן ולמר ל"ס קווינו מסגל האוניברסיטה; ולסר סידי המבורגר מטעם הקהילה היהודית במנצ'סטר. לזכוחו של כל אחד ואחד זוקף אני זיכרונות נעימים של חריפות רוחנית ומעל הכול, של ידידות.

חודות גם לדיין יצחק כרגו, לדיין ברל כרקוביץ, לרב איבן בינשטוק, לדיין חנוך ארנטו ולמר בוכי היל, אשר קראו את כחב היד והעירו לי על מספר אי-דיוקים במבנה ובניסוח. ההשקפות אשר בספר והשגיאות שנותרו בו הן כמובן שלי בלבד.

יעקב (יונתן) זקס

פרק שלישי

ישראל: בין גלות לגאולה

שאלת משמעותם של הייסורים עלתה במלוא חריפותה בשואה, והקמת מדינת ישראל ב־1948 העלתה שאלה טובה לא פתוח, שאלת משמעות הגאולה. היהדות על פי הציון המקראי היא דת היסטורית, שהרי הברית מחטאת בתואי הנוצר מהמענה של בני ישראל לציווי האלוהי, ומתגובת האל. ההיסטוריה היא הזירה שבה זוכים בני ישראל לשכר או לעונש. אם יהיו נאמנים לברית יזכו לביטחון לאומי, ואם יפרו אותה, עונשם יהיה תבוסה וגלות.

סימני ההיכר של היסטוריה זו ניכרו בבירור כבר במאה הראשונה לסה"נ. בתפילה נאמר 'מפני חטאינו גלינו מארצנו'; יכוא יום והעם יחזור בתשובה, ויסולח לו, והוא ישוב לארצו. חזון זה עולה כבר מפרקי הסיים של ספר דברים, המרת פי ה' תגרו אסון על פי חנאי הברית. העם יאבד את ריבונותו הלאומית וייפול בשבי, ובגולה יסבול ייסורים שלא יתארו. בסופו של דבר ירהרו היהודים במצבם ויסיקו 'הלא על כי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה'.¹ הם ישוכו לאלוהים ואלוהים ישוב אליהם: 'שוב ה' אלהיך את שכחתך ורחמך ושכ וקכצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה. אם יהיה נרחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלהיך ומשם יקחך'.² בהקשרן של ציפיות אלה, שיבת היהודים לארץ־ישראל במאה השנים האחרונות והשבת הריבונות שהתגשמה כמדינת ישראל הן חופעות הדורשות פרשנות תאולוגית. אין זה אלא מימוש אמפירי של ההבטחה המקראית שהייתה נצורה בלב במשך כאלף ושמונה מאות שנים. הסמיכות של השואה והקמת מדינת ישראל חזרה שוב על המושגים הקלסיים של תולדות הברית: סכנת הכתדה ותחייה לאומית, חשכת הגלות ולאחריה שחר הגאולה. מוטיב זה טבוע עמוק בתודעה היהודית, הוא מוכר ליהודים מספר שמות ומנבואות ההורבן והגאולה: זה הסיפור המסופר מני שנה בשנה בסדר פסח.

גלי ההגירה ההמונית ששטפו את מדינת ישראל היו רוויים בהדים מקראיים מובהקים. הספינה שנשאה ניצולים ממתנות הריכוז אל תופי הארץ החדשה

1 רבים לא, יז.

2 דברים ל, ג-ד.

נקראה 'אקסודוס' (יציאת מצרים). יהודי תימן שהובאו לארץ במכצע אוירי ב-1949 ראו בהצלחת מימוש של ההבטחה המקראית ונשאתים על כנפי נשרים. גלי ההגירה הגדולים מעירק, מאתיופיה ומברית-המועצות לשעבר, נשאו ממד אפי, מקראי, של השגחה אלוהית שהוטבעה בתודעתם של דתיים וחילונים כאחד. זו לא הייתה הגירה סתם, אלא 'קיבוץ גלויות' שלו ייחלו היהודים והתפללו מדי יום ביומו. זו הייתה, כך נדמה, שיבה פתאומית אל המונחים ואל הלשון של ההיסטוריה המקראית. אחרי השואה והסתור הפנים של אלוהים, השכינה נתגלתה טוב. היה זה מאורע דתי בעידן חילוני.

וכאן נעוצה הבעיה. באיזה מובן מהווה תהליך היסטורי מימוש של טקסט דתי? החשבה תלויה בפרשנות שלנו למציאות, לטקסט ולמושג 'מימוש'. אך בטרם נדון בשאלות הללו של הרמניטיקה, נקדים עוד מספר הערות על הבעיה. ראשית, לא כל היהודים שבו לארץ. הרוכז ממשיך להתגורר כחפוצות, ויש יותר יהודים בארצות-הברית מאשר בארץ.

שנית, רבות מהציפיות שתוארו בספרות המקראית וספרות חז"ל לא התממשו. כינון מדינת ישראל לא הביא עידן של שלום וצדק לעולם כולו; המדינה גם לא בישרה חפנית דתית בקרב היהודים. להפך: יחסי החוץ של ישראל רצופים מלחמות, איבה של הערבים וביקורת וגנאי בין-לאומיים, ומאז 1967 אף חלה הסלמה במישור הצבאי, במישור המוסדי ובמישור הפוליטי של הבעיה הפלשתינית. היריבות הפנימית בין דתיים וחילונים אף היא איננה מראה שום סימני דעיכה. לא כך תוארה הגאולה.

שלישית, מדינת ישראל מעלה באופן חד ובלתי נמנע את אחת הוילמות התאולוגיות הקלסיות ביהדות – שאלה היחס בין השגחה אלוהית והיסטוריה אנושית. המדינה קמה כתהליך פוליטי ומגנה על קיומה בכוח צבאי. האם ניתן לראות במעשים אנושיים את מעשי האלוהים? הבעיה מתחדרת לאור העובדה שציונים וישראלים חילונים רבים רואים את המדינה כביטוי של מתאה מודעת נגד העמדה הדתית הסכילה, הדוגלת בהמתנה ללא מעשה לישועה מאלוהים. האם יכול מרר בהשגחה האלוהית להיות ביטוי לאותה השגחה עצמה? ואם לאו, כיצד אפשר להבחין באצבע אלוהים במפעל הציוני?

בעיות אלה מצטרפות לבעיה רביעית. היהדות הקלסית הבינה את ההיסטוריה שלה כנגוד בין צמר ההפכים גלות וגאולה. גלות משמעותה תפוצה גאוגרפית וניכור רוחני. גאולה פירושה קיבוץ גלויות ושיבת ישראל לייעודו הרוחני. כעם השוקד על עבודת ה', וכמילים אחרות – ימות המשיח. מה מקומה של מדינת ישראל על מפה זו? האם יש להבינה כגלות או כגאולה? מדינת ישראל מציגה את שיבת היהודים לארץ בהקשר של מדינה חילונית, מנקודת מבט זו, תחילת הגאולה יש כאן; מנקודת מבט אחרת, אין זו אלא גלות מסוג אחר, גלות שאין בה פוודה פיסית. הייחן שמדובר בשלב ביניים? דווקא בשאלה מהותית זו, אין לתאולוגיה

היהודית עמדה ברורה. האם המעבר מגלות לגאולה אמור להיות מעבר פתאומי או להתבצע כשלבים? האם יחרתש באמצעים טבעיים או בנסים? כיומתם של בני אדם או בציווי אלוהי? בספרות היהודית יש רמזים לשתי הגישות. בנוסף לכך, היו זרמים במתנה הציוני החילוני שתפסו את הקמת המדינה דווקא כרחייה של הטקסטים הללו ושל סמכותם על ההיסטוריה היהודית.

מדינת ישראל מעוררת שאלות נוקבות על הגורל היהודי ועל פירוש ההיסטוריה לאור הברית, שאלות כלתי נמנעות, משום שהן נוגעות ליהודים דתיים וגם לחילונים, בארץ וגם בתפוצות, ישראל עומדת במרכז ההגדרה העצמית היהודית בזמננו. אולם, מהי ישראל זו – על כן יש עדיין מחלוקת עמוקה. כדי להבינה, עלינו לאמץ נקודת מבט רחבה מעט יותר בפרק זה מאשר בפרקים האחרים, שתכלול גם תפיסות שקדמו להקמת המדינה, המונחים הקלסיים שאפיינו את המחלוקת התגכשו במאה התשע־עשרה וכתחילת המאה העשרים, סוגיות אלה כה מרכזיות, עד שניתן להבין את מכלול המחשבה היהודית המודרנית כמדרש מורחב – סדרת גישושים פרשניים – למילות המפתח של ההיסטוריה לאור הברית: גלות, גאולה וימות המשיח.

הגדרה: 'בית'

למרכה האירוניה, ההשפעה הראשונה של המודרניות על הרעיון המשיחי הייתה דחיית הרעיון המסורתי של שיבה לאומית לארץ המובטחת. במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה ניסחו הקהילות הרפורמיות הראשונות ככולץ וכהמבורג סדר תפילה חדש שבו רעיון השיבה לציון נוטרל ופורש מחדש³. המחשבה שעמדה מאחורי סידור התפילה החדש מוכנת. האמנציפציה בישרה על עידן חדש בהיסטוריה היהודית, אולם הוא עמד להתרחש באירופה, לא בפלשתינה.

רעיון שיכת ציון הביא למבוכה, הוא משך את היהודים להאשמה, שלא יוכלו להיות אזרחים נאמנים בארצות שבהן הם גרים, מכיוון שבסופו של דבר התכוונו לעזוב ארצות אלה.⁴ ההוגים הרפורמים הראשונים טרחו להדגיש שהתקווה המשיחית היהודית השתנתה. התפילה לקיבוץ גלויות הושמטה מהסידור. המשיח לא היה אדם אלא תקופה, והתקופה עצמה שוב לא סימלה את תיודש הלאומיות היהודית, אלא, בניסוח מאוחר יותר, 'הקמת ממלכת האמת, הצדק והשלום לכל בני האדם'.⁵ הרפורמה במאה התשע־עשרה המשיכה לרחות כל ביטוי של לאומיות יהודית. בשנת 1885, הכריזה התנועה הרפורמית האמריקנית בכנס שהתקיים בפיטסבורג:

3 Michael M. Meyer, *Response to Modernity: History of the Reform Movement in Judaism*, New York: Oxford University Press, 1988, 43–61.
4 יעקב כ"ץ, היציאה מהגטו, תל-אביב: עם עובד, 1985, 80–103.
5 מתוך הצהרת פיטסבורג, 1885.